

DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2025-31-1-19>
УДК 211.5(172.3+37)

Вікторія Кришмарел

Мозаїчне панно секуляризації на прикладі освіти:

*Рецензія на міждисциплінарний збірник
«Educational Secularization within Europe
and Beyond. The Political Projects of
Modernizing Religion through Education
Reform»*

Огляд присвячено аналізу міждисциплінарного збірника «Секуляризація освіти в Європі та за її межами. Політичні проекти модернізації релігії через реформу освіти» (2025) за редакції Метте Бухардт, у якому висвітлено секуляризаційні процеси в освіті в історико-культурній перспективі. У фокусі статей – політична природа секуляризації, що розглядається не лише як відокремлення релігії від держави, а й як інструмент формування модерної громадянської свідомості через трансформацію освітніх практик. Відображено широкий географічний діапазон – від Західної Європи до Близького Сходу, Африки та пострадянського простору, а також значний хронологічний зріз: від ранньомодерної епохи до початку XXI століття. Розглянуто діяльність релігійних орденів, державних інституцій, освітніх активістів, секуляристських рухів, що демонструє складну взаємодію між релігійним та світським компонентами в освіті. У центрі окремих студій – не лише освітня політика, а й підручники, методика викладання, зміна ціннісних моделей. Значну увагу приділено моральному вихованню, концептам «громадянськості», формуванню ідентичності у межах національних проєктів. Теоретично збірник орієнтується на розрізнення інституційної та культурної секуляризації, виявляючи численні ідеологічні компроміси, що їх укладали різні актори освітнього процесу. Автор(к)и статей демонструють, що секуляризація не була лінійною чи універсальною – натомість постає як політичний, культурний і педагогічний процес, що може мати як емансипативні, так і репресивні риси. Збірник є важливим внеском у глобальну дискусію про межі та змісти секулярності, оновлюючи інструментарій та методологію дослідження релігії в освіті через призму транснаціональних ідеологічних конфліктів, еволюції державних стратегій та педагогічних інновацій.

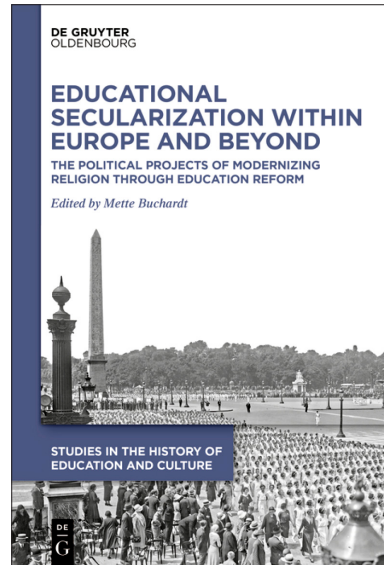
Ключові слова: секуляризація, освіта, релігія, моральне виховання, громадянська освіта, національна ідентичність, релігійна політика, культура, міждисциплінарні дослідження

© Вікторія Кришмарел, 2025

Шостий номер збірника «Дослідження історії освіти та культури» («Studies in the History of Education and Culture») присвячено темі, яка є, на перший погляд, вузькоспеціалізованою, але насправді торкається не лише науковців та фахівців, але й практичного кожного, адже йдеться про секуляризацію освіти як в Європі, так і поза її межами – «Секуляризація освіти в Європі та за її межами. Політичні проекти модернізації релігії через реформу освіти». Найвагомішим у цих дослідженнях є те, що розглядається не просто теорія відділення релігії від освіти, становлення реформ тощо, а саме політичний чинник як визначальний момент модернізації релігії в цьому контексті.

Публікація є зовсім свіжою, початку 2025 року. Тож огляд основних ідей розміщених тут 13 статей (не враховуючи вступний текст) є актуальним як для розуміння сучасних дослідницьких ніш фахівців, так і з точки зору осмислення передумов тих ситуацій в освіті та релігії, які мають місце сьогодні у різних куточках світу, без чого неможливим є і розуміння тенденцій.

Відкриває збірник розділ редакторки Метте Бухардт «Реформування релігії, держави та освіти в численних проектах політичної секуляризації всередині, навколо та за межами «Європи». Нові імпульси для історичних досліджень» [Buchardt 2025b: 1-18]. В ній авторка не просто робить детальний огляд актуальності теми збірника, окреслює основні ідеї та царину досліджень авторів, але й акцентує увагу на тому, що сама ідея секуляризації є розмитою, хоча безумовно стосується реформування освіти з метою просування її ідей. Також авторка зазначає, що внаслідок цього світська школа (*l'école laïque* концепції Роберта Беллі) сама стала, так би мовити, об'єктом поклоніння [Buchardt 2025b: 2]. Проте, метою збірника є дослідження змін у політиці, релігії та освіті на основі методологічної відправної точки Французької революції, тобто, «за словами Еруна Деккера, «регіоналізувати» питання реформи секуляризації в освіті» [Buchardt 2025b: 3]. Дещо контрверсійним виглядає узагальнення, що в контексті освіти питання секуляризації (що б під цим не розуміли, проте здебільшого як соціологічний феномен) постає в першу чергу як політичне. Беззаперечним є те, що просуванню освітніх реформ сприяла також і поява нових державних структур та розробка педагогіч-

них моделей для їх підтримки. Крім того, у виданні відображено те, що критика гіпотези секуляризації призвела до появи нових теоретичних і методологічних підходів у суспільних і гуманітарних науках. Загалом Бурхардт групує тематику збірника у 4 напрями: осмислення нових історій (релігій, держав, освіти) після Просвітництва як становлення ідей секуляризації; розвиток держав Африки, Близького Сходу та Європи як постімперський конструкт; історичні дослідження держав, релігій та освіти в умовах моделей секуляризації постколоніальних країн; актори та держава в контексті *пост-С.З.М.* секуляризації¹. Таким чином, статті розташовані умовно за хронологічною логікою викладу, і віддзеркалюють не лише складнощі сучасного розуміння самого поняття «секулярного» (і відповідних похідних в контексті дослідження), але й особливості його інтерпретацій з огляду на ті чи інші державно-політичні реалії та запити. Загалом, поділ було б доречно вирізнити і у змісті збірника, адже читачу може бути складно простежити взаємопов'язаність текстів лише за їх назвами.

Хронологічно та змістовно першим є розділ Софі Піа Стігер «Заміна священників лікарями? Медикалізація освіти у Франції вісімнадцятого століття та питання секуляризації» [Stieger 2025: 19-38], у якому авторка акцентує увагу на тому, що такі історики та соціологи, як Жак Леонар, Жан Боберо та Рафаель Ліужье, вказують на ідеологічну спорідненість між медициною, республіканізмом і секуляризмом, наголошуючи на тому, що секуляризація у Франції супроводжувалася сакралізацією медицини. Це пов'язано з тим, що після поразки Наполеона та падіння Другої імперії республіканці прагнули звільнити новостворену французьку республіку від політичної та ідеологічної залежності від католицької церкви, тож лікарі почали відігравати надважливі ролі в політиці. Проте, складно говорити про медикалізацію освіти в контексті секуляризації, коли саме її значення є спрощеним, розмитим та суперечливим: «Ідеологічна секуляризація в цьому сенсі стосується не зростання секуляризму як ідеології або ідеологій секуляризації, а ретроспективних наративів, які стверджують, що певні галузі знань, аргументів або вірувань «стають секулярними» [Stieger 2025: 21]. Таким чином, медикалізацію освіти слід розглядати не як процес, у якому медицина зовнішньо «вторглася» в освіту, а як частину ширшої суспільної тенденції «освітнянізації» аспектів людського існування. У середині XVIII століття лікарі почали активно публікувати роботи про моральність, са-

¹ Якщо «R.I.P. Secularization» Родні Старка [Stark 1999] (тобто іронічне відспівування секуляризації «Спочивай з миром, секуляризація» – тобто С.З.М. секуляризація) [Buchardt 2025b: 7-10] – це період постсекуляризації, то окреслення нових ліній «post-R.I.P. secularization» [Buchardt 2025b: 11] є, вочевидь, чимось на кшталт *пост-постсекуляризації*, прим. ред.. – Михайла Бойченка.

модопомогу та освіти, як і багато освітян того часу. Це було спричинено зростанням друкованого ринку та оптимізмом щодо суспільних реформ за правління Людовіка XV. Лікарі, педагоги та інші інтелектуали бачили себе виробниками корисного для суспільства знання, але між ними точилася боротьба за те, хто має визначати методи покращення людей і суспільства. У цьому контексті медикалізацію освіти слід розуміти як частину ширшого процесу перегляду ролі медицини в суспільстві. Зрештою, розглянувши перипетії становлення аргументів медиків, авторка приходить до висновку, що міркування представників католицької церкви та лікарів не були суперечливими, а протиставлення відбулося в результаті професійного виокремлення та диспутів епохи Просвітництва [Stieger 2025: 36]. Така точка зору є дещо незвичною та видається вкрай актуальною, адже закликає дослідників звернути увагу на те, що певні ідеї не належать сталому дискурсивному полю, тож відкривається широка перспектива осмислення їх становлення, переміщення, трансформацій та зміщень.

Наступний, третій розділ збірника, а саме – авторства Джеруна Дж. Х. Деккера «Від сакрального до профанного: візуалізація батьківських і дитячих емоцій у ранньомодерній Європі» [Dekker, 2025: 39-58] присвячено виявленню джерел секуляризації у період між Середньовіччям та Просвітництвом через дослідження відображення в образотворчому мистецтві різних емоцій. Автор робить акцент на те, що завдяки такому ракурсу осмислення секуляризація має більш довгострокову перспективу. І перш за все це стосується самого поняття «емоції», його осмислення та відображення: спочатку через сакральні, а зрештою – і світські образи. Якщо попервах релігійні персонажі здебільшого постають як позаемоційні, то згодом все виразнішою стає їх людська природа. Деккер аргументує, що такий зсув відбувається саме внаслідок посилення релігійних ідей внаслідок реформування християнства, а не як свідчення його занепаду [Dekker, 2025: 44]. Емоційність, яка раніше була атрибутом сакральних зображень, почала використовуватися для змалювання сімейних сцен, підкреслюючи зв'язок між батьками і дітьми. Цей перехід супроводжувався посиленням інтересу до освіти та виховання, що відображало зміну суспільних уявлень про роль батьків та дітей. Перш за все це стосується зміни у відображенні взаємин між Матір'ю Божою та Дитям. Поступово це зміщується також на образ самого Немовля (а також інших «дитячих» персонажів – ангелів, Іоанна Хрестителя тощо), а згодом – і всіх персонажів сюжету Родини. Саме з цієї традиції виникає дитячий та родинний портрет. Цікавим є висновок автора про те, що секуляризація не є протилежністю релігійності, а лише відображає зменшення політичного впливу християнства, демонструючи водночас його посилення в духовній (в даному контексті, скоріше,

доречно було б використати «етичній») сфері. І тут не останню роль відіграла катехізація дітей завдяки винайденню друкарського верстата. Зрештою, «релігія залишалася основою «колективного менталітету» як ментальної структури *longue durée* і водночас стала головним стимулом модернізації» [Dekker, 2025: 53]. Розділ насичений аналізом візуального сакрального мистецтва, але самі освітні практики або зміни у вихованні дітей згадуються лише побіжно або як samozрозумілі. Також варто зважати, що дослідження базується на західноєвропейському мистецтві, тож логічним є питання щодо недостатності підстав для уніфікації автором секуляризаційних процесів, які він характеризує як універсальні християнські тенденції, спираючись на партикулярний контекст. Проте, зазначені зауваги є лише окресленням можливих подальших розвідок, адже представлене дослідження є цілісним та відповідає задуму автора, зазначеному на початку.

Даніель Трьолер у своєму розділі «Секуляризація, виховання серця та сучасна національна держава: приклад швейцарського реформованого протестантизму та його європейський резонанс» [Tröhler 2025: 59-84] торкається, фактично, наступного історичного проміжку, XVI ст., аналізуючи складний зв'язок між формальною (інституційною) та культурною секуляризацією. Вагомим є вступне зауваження Трьолера, що терміни на зразок «секуляризація» мають використовуватися або в минулому, або в теперішньому часі, проте здебільшого стосуються саме осмислення феномену, що вже завершився, проте має вплив досі, формуючи сьогодення. Продовжуючи це міркування, автор рекомендує розмежовувати у «секуляризації» (як терміні) два аспекти: описовий та тлумачний. І якщо описовий є більш-менш сталим, то тлумачний не є таким очевидним. Здебільшого на основі описового аспекту секуляризацію сприймають як «менше церкви (влади та відвідуваності) дорівнює меншій релігійності» [Tröhler 2025: 60]. Проте, чи так це насправді? Трьолер детально простежує, як швейцарська Реформація, особливо в Цюриху за часів Цвінглі, створила модель християнської республіки, де формальна секуляризація (передача церковного майна державі, підпорядкування духовенства міській владі) не супроводжувалась культурною десакралізацією. Навпаки – релігійні почуття й ідеали були спрямовані на зміцнення громадянського порядку, а ключовим стало виховання «серця» – як етичного, духовного й політичного центру особистості. Наслідком цього стали в тому числі зміни в освіті: чехи продовжували традиційне навчання ремісників, а ось духовенство мало бути виховане вже з огляду на ідеали республіки та реформаторства. Загальна тенденція, яку відстежує Трьолер, полягає в тому, що модерна національна держава перейняла функції церкви у формуванні цінностей та ідентичності. Секуляризація тут постає не як відмова від духовного, а як його

переадресація – від церкви до нації. Освітні установи, навчальні програми, педагогіка стають інструментами цього культурного перенесення, формуючи нову колективну віру та моральні орієнтири [Tröhler 2025: 79]. Таким чином, цілком логічним, хоча й дещо неочікуваним з точки зору самоосмислення, є висновок про те, що процес формальної секуляризації, який часто сприймається як розрив із релігійним минулим, виявляється реалізацією давніх ідей реформатського протестантизму, про витоки яких сучасна наука, зосереджена на власній раціональності, нерідко забуває. Проте, автор певною мірою ідеалізує зв'язок між релігійною традицією та формуванням національної держави, не враховуючи, що секуляризація часто супроводжувалася жорстким витісненням релігії з публічного простору. Також варто зважати на те, що основним у дослідженні Трьолера є саме аналіз ідей, але не їх втілення відповідними інституційними структурами, що могло б розширити перспективу досліджуваних концепцій.

Наступний розділ стосується інших територій, і, звісно, відмінних аспектів. Сімонетта Поленгі обрала темою «Напруженість між релігійною та світською етикою у шкільних підручниках італійських Габсбурзьких володінь з часів політичного об'єднання Йосифа II» [Polenghi 2025: 85-104]. У дослідженні авторка особливо зважає на специфіку територій, які стали фокусом аналізу. Також варто відзначити, що школи були вже для хлопчиків та дівчаток, а «за Франциска II католицизм розглядався як бар'єр проти революційних ідей, але держава зберігала контроль над школами» [Polenghi 2025: 86], і в період 1770-1820 і аж до об'єднання Італії 1861 року підручники з навчання читання та письма стали менш конфесійними. В подальшому тексті Поленгі детально розглядає взаємозв'язок Просвітництва та підручників початкової школи на прикладі методів Фельбігера, який намагався знайти рівновагу між традицією (католицизмом) та сучасністю (просвітництвом). Зокрема, він наполягав на використанні народних мов у початковій школі, що має особливе значення, зважаючи на те, що шкільництво для дітей 6-12 років на території правління Габсбургів стало обов'язковим. Авторка досліджує рік за роком поступ та розвиток нового підходу. Зрештою, в абетці практично зникли катехітичні ідеї, а тексти спиралися на торжество рації. Фельбігер використовував потребу розуміти релігійні приписи для актуалізації навичок писемності, хоча фактично виклад моральних норм замінив релігійний зміст [Polenghi 2025: 90-92]. В подальшому саме переклади підручників Фельбігера стали основою для текстів учнів Ломбардії. Основним автором був Франческо Соаве. Релігійні пояснення були відокремлені від основного тексту, моральні цінності залишались близькими до християнських, хоча подавались у світському контексті, зрозумілому дітям. Загалом моральний закон

зводився до того, що зло карається, а добро винагороджується, але не через релігійні догми, а на основі причинових зв'язків. Продовжувачем традиції Соаве став Луїджі Алесандро Паравіччіні з «Джанетто» (її перевидавали аж до 1910 року!). Історії простого хлопчика були зрозумілі дітям і з точки зору пояснення взаємин та суспільного устрою, і як джерело знань з природничих. Наприкінці Поленгі приходить до висновку, що «секуляризація була радше трансформацією релігійного, зберігаючи основні положення християнської етики» [Polenghi 2025: 101], що в контексті розділу виглядає як еволюційний розвиток. Проте, в тексті відсутнє відображення ставлення до таких змін представників релігійних кіл, а також не зазначено, чи були реформовані підручники позитивно оцінені самими учнями чи хоча б вчителями.

Наступний розділ збірника стосується також ролі представників релігії у навчальному процесі, адже Дейрдре Рафтері та Катріона Делані презентують дослідження «Патронат, політика та прагматика: мінлива доля чернечої школи в Ірландії» [Raftery, & Delaney 2025: 105-128]. Авторки аналізують вплив монастирських шкіл від їх започаткування французькими чернечими орденами, через потужне їх поширення та до занепаду наприкінці ХХ століття через секуляризаційні процеси. Ця тема є особливо важливою, адже «відсутність досліджень ірландського монастирського шкільного навчання відображає давню байдужість до історії жінок, які ним керували» [Raftery, & Delaney 2025: 108], а також показує вплив саме французького чернецтва, а отже – і педагогічних ідей тих земель, акцентуючи на їх значенні в освіті саме жінок. Рафтері та Делані засвідчують, що різні ордени використовували схожі підходи до навчання у початковій ланці, а також посилено забезпечували освіту саме дівчатам (наприклад, навчаючи рукоділля). Водночас, через секуляризаційні процеси у Франції, монастирські ордени звідти розглядали Ірландію як можливість поширити свій католицький вплив, тож «прийняття до елітної платної монастирської школи стало мірилом успіху не лише для учнів, а й для їхніх батьків» [Raftery, & Delaney 2025: 112]. Та невдовзі це призвело до того, що місцеве католицитво почало з підозрою і засудженням сприймати таку діяльність, адже небезпідставно вбачало в цих осередках втрату ірландської ідентичності. Зрештою, це сприяло акценту на освіті для всіх прошарків населення. Напруженню між французькими та ірландськими католиками сприяла також секуляризація Франції на державному рівні від початку ХХ століття. З одного боку, така політика континентальної країни викликала співчуття щодо одновірців, а з іншого боку – посилювала підозри щодо намагань знайти послідовників у лояльних землях Ірландії. Але, напевно, ці складнощі не вплинули на діяльність чернечих шкіл. Монахині вдало адаптувалися до вимог часу, і до середини ХХ століття продовжували ефективно

працювати, що, втім, поступово все ж прийшло до занепаду в подальшому через «низку змін як в інституційній церкві, так і в ірландській освітній політиці» [Raftery, & Delaney 2025: 117]. Другий Ватиканський собор та реформи освіти Ірландії спричинили зміни в шкільній освіті у II половині XX століття. Виникли безоплатні громадські школи, зростала кількість світських вчителів, тож монастирі поступово втрачали свій вплив у освітній сфері. Загалом, не зважаючи на те, що секуляризація в освіті ніколи не була основною вимогою ані суспільства, ані уряду в Ірландії, вплив соціальних, політичних та релігійних подій в широкому сенсі спричинив занепад монастирських шкіл. Можливо, ці тези були б обґрунтованішими, якби авторки згадали вплив Британії та її освітньої системи або саме колоніальних ідей французьких черниць, проте у тексті є лише побіжні зауваги щодо цього. Також варто відзначити, що текст виглядає навіть дещо перенасиченим цитатами, але при цьому, на жаль, не демонструє поглядів самих навернених черниць.

Новий розділ, авторкою якого є Сюзанна Райт, має назву «Секуляризаційна місія? Моральне виховання в англійських школах, 1890-ті – 1918 роки» [Wright 2025: 129-158], і порівняно з попередніми виглядає дещо хронологічно обмеженим. Авторка перш за все звертає увагу, що секуляристи наприкінці XIX століття прагнули досягнути моральних та ідеологічних змін в суспільстві, використовуючи для цього заміну релігійного викладання моральною освітою, базованою на універсальних гуманістичних цінностях, а також використовуючи в обґрунтуванні своєї місії мову риторики християнства. Тож діяльність Ліги морального виховання заради втілення місії постає багатозначною та ідеологічно амбівалентною [Wright 2025: 131]. Райт також особливо підкреслює, що розглядає діяльність саме в Англії, а не Британії, адже на цій обмеженій території вона проявилася найяскравіше та найбільш контрадикторно. Авторка відзначає, що релігійний складник в освіті залишався надзвичайно потужним як в педагогічному вимірі, так і у фінансово-організаційному. Загалом цьому процесу, який дістав назву «множинних секуляризацій», присвячено багато досліджень, проте на практиці межі світськості та релігійності були (а скоріше, й лишаються) дуже розмитими. Ліга морального виховання, створена наприкінці XIX століття, поступово розширювала своє членство за рахунок вчителів, громадської інтелігенції та ліберальних християн. Вони прагнули поширити моральну освіту без теологічного змісту, тож створили відповідні навчальні плани. Біблія та інші релігійні тексти, поряд з біографіями, міфами та легендами, могли бути використані для ілюстрації уроків, доповнені сучасними політичними та соціальними текстами для тем для старших дітей (загалом навчання охоплювало дітей віком від 4 до 14 років). Зрештою, Райт узагальнює, що Ліга просувала універсальні моральні цінності як

альтернативу християнським догматам – як здатні слугувати основою для подолання соціальних і моральних проблем, хоча її єдність залишалась крихкою [Wright 2025: 145]. Авторка усвідомлює, що своїм дослідженням не надає відповідей на питання щодо всіх секуляризаційних процесів в освіті, а підкреслює їх багатовекторність та неоднозначність. При цьому вагомим було б додати не лише позиції надавачів освіти, але й самих учнів, якщо такі спогади збереглися, адже не відомо, чи учні взагалі помітили заміну релігійності на секулярність, коли йшлося про використання тих самих символів, моральних настанов тощо. До того ж відкритим лишилося питання, чому за такої потужної підтримки ідеї Ліги все ж зосередилися у Англії, а не були поширені на усю Британію, а тим паче – на колоніальні землі.

Черговий розділ збірника «Приборкання релігії нацією: освітнє державотворення та зміна ролі ісламу у світлі турецької мовної політики» [Muratović 2025: 149-170] його авторка Кевсер Муратович розпочинає з обґрунтування, що зміни, що сталися після заміни арабського алфавіту на латинський у 1928 році свідчать, що «перетворення Османської імперії на Турецьку Республіку досягнуто не як зникнення релігії, а як зміна її ролі, становища та впровадження» [Muratović 2025: 150]. Свій аналіз Муратович методологічно базує на підході Талала Асада, який вважав, що секулярність є не противагою релігійності, а наскрізь просякнута останньою та використовує її для ствердження власних ідеалів, отримуючи легалізацію сакралізації світської влади на противагу примітизуванню релігійного компоненту та його похідних. Мовна реформа у пізній Османській імперії другої половини XIX ст. носила освітній і політичний характер. Основний заклик був щодо спрощення, позбавлення від арабських та перських впливів, а також стандартизації. Поступово османська турецька мова стала символом республіканства Туреччини. Далі авторка ретельно представляє, що саме мовне питання було одним з наріжних в період до та одразу після Першої світової війни. На кінець 1927 року опозиція була практично знищена, то й заперечень щодо зміни алфавіту не було кому висловлювати. Цей процес став і сприймався як основа націєтворення, літери турецького алфавіту були створені науковцями на основі латинського. Це сприяло поширенню наративу про «дитинство» дорослого населення, та керманича нації як «вчителя», а подальший розвиток – як однозначний прогрес на основі отриманої освіти (при цьому для громадського простору, газет зокрема, перехідний етап тривав один (!) місяць), а все населення (навіть ув'язнені) стало учнями національних шкіл, в яких і відбувалося ідеологічне виховання, адже навчали і так званих «необхідних знань про громадянство», тобто новий алфавіт формував нову ідеологію умовно секулярного типу. У квітні 1928 року згадку щодо ісламу в конституції Туреччини

було виключено, а ось турецька мова – лишилася ознакою ідентичності. Це стало втіленням секуляризації, яку розуміли як заборону проявів релігії (в першу чергу, звісно, ісламу) на державному рівні, і з тих пір саме турецька держава визначала, як і ким саме іслам може бути використаний законно [Muratović 2025: 164-165]. Водночас, варто зважати на те, що все ж Муратович накладає сучасні інтерпретації на реалії початку XX століття, що може спричиняти аксіологічні зсуви в осмисленні. Також видається, що дещо бракує врахування динамічності самого ісламу у згаданих реаліях, адже релігійні інституції мали змінюватися, щоб відповідати новим умовам, а не поставати константним тлом трансформацій політичного характеру.

Наступний розділ, який представляє Джордж Сабра – «Американський університет Бейрута та релігія: від пієтизму до ліберального протестантизму та секуляризму» [Sabra 2025: 171-194], присвячено періоду від другої половини XIX століття і до сьогодення. У цьому процесі автор виокремлює чотири етапи, які відображають взаємини між вищою освітою та релігією. Перший етап (1866-1902 роки) стосується функціонування закладу як християнського місіонерського коледжу, заснованого американцями. Оскільки формально він був відкритим для всіх (незалежно від світогляду), то ним ніби не керувала Американська місія, але навчальний процес був наскрізно прозелітичним. Другий етап розвитку, або «Сучасний місіонерський ідеал», охоплює першу половину XX століття, коли коледж став незалежним від Американської місії, внаслідок чого акцент зсунувся з догматів на етичні цінності, особисту мораль і служіння. Християнство трактувалося не як набір істин, а як стиль життя. Зберігались уроки Біблії та молитви, але вони втратили обов'язковий характер. Основною ідеєю було не виховання християнина, а служіння ближньому і громаді на засадах моральних цінностей. Третій етап (1950-1976 рр.) зростаючої секуляризації розпочинається з констатування того, що університет не має зв'язку з релігійними організаціями, хоча й визнає велике значення релігії у житті студентів, а після 1958 року «фактично, студентам прямо кажуть звертатися до своїх конфесій для задоволення своїх релігійних потреб» [Sabra 2025: 184]. Таким чином, вже у 70-х релігія стає в стінах університету приватною та факультативною. Четвертий етап (1976-2014 роки) автор характеризує як «зникнення релігії». Перші роки війни в Лівані та подальші події призвели до остаточного зникнення навіть приватних проявів релігійності у стінах університету. Наприкінці 80-х років релігія зникла і з навчальних предметів. Окресливши етапи, Сабра логічно приходить до необхідності висвітлити причини переходів між ними. І першою називає усвідомлення протестантами неможливості повернути студентство у активне, не номінальне християнство. Автор визнає, що таке пояснен-

ня спрощене, але воно окреслює ситуацію, що характерна для більшості протестантських коледжів кінця XIX – II половини XX століття [Sabra 2025: 187]. Лише 2014 року в університеті створено програму з ісламознавства як реакцію на зростання релігійної напруги, але без спроб відновити міжрелігійний баланс або відкрити релігієзнавство як науку. Загалом представлене дослідження підсвічує віхи розвитку університету через визначальні світоглядні тлумачення його очільників та історичні чинники, водночас констатує паралельність розвитку незалежно від географічних характеристик. Проте, зважаючи на контекст, дещо нерозкритою та перспективною виглядає тема впливу нехристиянських студентів та їхніх оцінок тих подій, сучасниками яких вони були. Також актуалізація ісламських студій, звісно, не викликає заперечень, але потребує окреслення потенціалу вивчення релігій загалом, адже контекст регіону функціонування університету сприяє дослідженням історико-культурного плюралізму.

Подальший розділ за авторства Олега Кисельова «Атеїстична освіта у УРСР. Проект радянської України» [Kyselov 2025: 195-214] присвячено висвітленню особливостей впровадження курсу «Основи атеїзму», його трансформацій та долі із акцентом на середині XX століття. В контексті даного дослідження особливо ретельно проаналізовано відокремлення церкви від держави: це була не просто заборона зовнішньої атрибутики, скасування релігійного навчання, але й націоналізація шкіл та семінарій. Закон про народну освіту УРСР постулював не просто заборону релігійного впливу в освіті та вихованні, але й зобов'язання проводити антирелігійну пропаганду. Далі автор звертає увагу на особливості марксистсько-ленінського розуміння «свободи совісті» як піднесення права на атеїстичну пропаганду порівняно з буржуазною релігійністю, що мало б привести до поширення наукового та матеріалістичного світогляду серед населення. Загалом, така політика чітко демонструвала не просто «нерелігійність» освіти, а її «антирелігійність». Ситуація дещо змінилася 1954 року, коли було введено поняття «науковий атеїзм», що стало основою антирелігійної кампанії Хрущова. Перша кафедра науково-атеїстичного характеру у Радянському Союзі була відкрита у Київському державному університеті імені Тараса Шевченка у 1959 році. На початку 80-х років в Україні аналогічних кафедр було 11 [Kyselov 2025: 200]. Загалом, за Хрущова акцент було зроблено саме на «м'яке» викорінення релігії зі свідомості громадян, без руйнівного фізичного впливу на релігійних людей (та знищення священників зокрема), що було особливо характерним для 30-х років. Варто також заважити, що в даному контексті широко використовувалися здобутки науки як підтвердження антирелігійних ідей, що мало сприяти запереченню релігії та утвердженню матеріалістичного світогляду. Далі Кисельов звертає увагу, що

саме у 50-х роках став помітним брак атеїстичних кадрів, що призвело до введення курсу «Основи атеїзму» у 1957/1958 навчального року вперше саме в Україні, а 1959 р. він став обов'язковим у всіх післяшкільних навчальних закладах (у РРФСР мав статус факультативу), та викладався по 14 годин у технічних університетах та по 24 години – гуманітаріям. Розробку першої програми курсу очолив Володимир Танчер, найавторитетніший науковець-атеїст в Українській РСР. Автор детально аналізує обговорення програми, особливості тлумачень викладачами тих чи інших тем та їхньої перспективності, що є вагомою фаховою актуалізацією архівних даних. 1961 року за авторства Танчера було видано перший підручник з «Основ атеїзму» (у перевиданнях до 1975 року – «Основи наукового атеїзму»). Того ж року Міністерство вищої освіти СРСР затвердило комісію для розробки єдиної навчальної програми курсу «Основи наукового атеїзму», де з 16 членів лише Танчер був не з Москви. Варто також звернути увагу на те, що рішенням 1964 року курс «Основи наукового атеїзму» мали вивчати студенти одразу після курсу діалектичного та історичного матеріалізму, тобто він став обов'язковим предметом для університетів та більшості інститутів (аж до середини 70-х років), а «програма курсу наукового атеїзму була диверсифікована на три групи: для всіх університетів, для філософських факультетів, де готували наукових атеїстів, та для педагогічних інститутів» [Kyselov 2025: 205]. Наступний варіант програми та підручника підготували 1973 року Танчер та Борис Лобовик. Зміни в програмі відображали зростаючий інтерес суспільства до релігії та критику атеїзму, а остання програма мала назву «Історія та теорія релігії та атеїзму» (1990). Кисельов докладно аналізує зміни у темах та акцентах програми, у кількості годин, літературі тощо. Наприкінці Кисельов реконструює чотири цілі курсу з основ атеїзму: політичну (як пояснення політики СРСР щодо релігії); ідеологічну (як формування «правильних» поглядів на релігію та її інституції); виховну (як стимулювання непримиренності щодо проявів релігії); освітню (як надання базових знань про релігії для їх критики). У завершенні дослідження Кисельов окреслює деякі аспекти десекуляризації в Україні після розпаду СРСР, зазначаючи, що «для багатьох релігія почала виконувати ті ж функції, що й радянська комуністична ідеологія» [Kyselov 2025: 210]. 1991/1992 навчального року курс «Основи атеїзму» замінили на «Релігієзнавство» (але викладачі лишилися здебільшого ті самі), а релігійність стала новим трендом, противагою до комуністичного минулого. Загалом, зважаючи на прикінцеві висновки, хотілося б побачити розвідки автора щодо «духовності без релігії», адже хоча вона й була у СРСР нормованою офіційно, але незрозуміло, як саме сприймалася населенням та чи не була внутрішньо суперечливою. Крім того, узагальнення щодо десекуляризаційних процесів виглядають дещо оглядовими,

спрощуючи відродження релігійного життя до заповнення ідеологічної та ритуальної порожнечі пострадянського періоду.

Розділ Емми Хельстрьом «Реформована християнська освіта як інструмент держави загального добробуту для виховання демократичних громадян у повоєнній Швеції, 1945–1969 роки» [Hellström 2025: 215-236] присвячено етичному зсуву, який відбувся як на державному, так і на особистісному рівнях усвідомлення місця християнства в системі виховання у повоєнні роки. Авторка стверджує, що насправді релігія не зникла з освіти, шкільної зокрема, а трансформувалася, і відіграла особливу роль у формуванні сучасної Швеції. Хельстрьом зміщує акцент з секуляризації як відокремлення держави від церкви на сприяння реформам у освіті завдяки ідеям секуляризації. Водночас, спираючись на дослідження Деккера, авторка наголошує на необхідності розрізнення інституційної та культурної секуляризації. І якщо перша є досить ретельно дослідженою від початку XX століття, то друга – прихована, адже роль релігії (християнства в лютеранському прояві) як морального ресурсу лишається вкоріненою в шкільній освіті, що сприяє вихованню громадян, здатних до солідарності та відповідальності. У фокусі – не віра, а морально-громадянські цінності, і це є основною особливістю реформування повоєнних років, де релігія стає менш помітною, але не менш важливою саме завдяки і через освіту. Хельстрьом ґрунтовно аналізує програми, підручники та парламентські дебати з огляду на актуальність для суспільства питання релігії та її частки в освітній системі. У повоєнні роки постала необхідність розвитку демократії, задля чого відбулося «впровадження критичного мислення в освіту як вакцини проти політичного, соціального та культурного гноблення» [Hellström 2025: 221], що знайшло своє відображення у програмі 1955 року: християнська етика поставала як необхідна частка побудови держави загального добробуту, але християнська віра не була необхідною. В подальшому викладі авторка акцентує увагу на розвитку підручників, і засвідчує, що зміни в них почалися ще у 1940-х роках, коли християнство почали сприймати як одну з можливих філософій життя. Хельстрьом узагальнює, що християнство стало частиною демократичного проєкту держави спільного добробуту, з суттєвим зсувом у християнську етику як протидію аморальності та як основи виховання демократичних громадян. Варто відзначити, що у даному розділі проаналізований етичний поворот трактується суто як позитивне явище (хоча прямо й не оцінюється авторкою), але чи дійсно це можна розглядати як прогрес християнства – питання для поглиблених досліджень у цій сфері. Також практично не відображено місця інших релігій у програмах та підручниках, і складається враження, що їх розгляд був вкрай побіжним, та це потребує уточнення і підтвердження, як і наслідки такого викладу щодо формування релі-

гійної толерантності та ставлення до розмаїття вірувань (в тому числі й вірувань мігрантів).

Передостанній розділ збірника авторства Метте Бухардт «Духовна соціалістична освіта: «Проблема культури» в сенегальській освітній республіканській державі, що виходить за рамки французького секуляризму та атеїзму радянського типу, 1950-ті–1960-ті роки» [Buchardt 2025a: 237-260] розглядає релігію як рушія модернізації в неєвропейському контексті, який поєднується з освітою в контексті постколоніального націєтворення. У становленні цієї особливої системи, що сформувалася після виникнення Республіки Сенегал 1960 році, провідну роль відіграли дві особистості: Леопольд Седар Сенгор (католик) та Мамаду Діа (мусульманин), які творили модель сенегальського соціалізму, що протистояв як радянському атеїзму, так і французькому секуляризму. Зрештою, це вилилося у так званий «духовний соціалізм», де релігія – не заборонена, а навпаки, осмислена як джерело культури та морального авторитету. Бухардт розглядає освіту як спосіб керувати громадською освіченістю, а отже – формувати нове населення країни. І тут авторка переходить до методологічного питання: «Просвітництво» та «секуляризація» мають сприйматися як європейський проєкт, що поширився у світі, чи як різні контекстуальні реакції на схожі обставини? Базуючись саме на другому підході, авторка аналізує політичну частину праць Сенгора та Діу, а також – відповідні архівні матеріали. Вони як президент та прем'єр-міністр новоствореного Сенегалу сформували африканський соціалізм через концепти «місіонерства культури» та *métissage* (синтезу традицій і модерності), прагнули відновити культурну автономію через освіту. Авторка докладно аналізує політичні перипетії шляху становлення Сенегалу та реформування, яке відбувалося внаслідок відповідей на виклики опозиції, супротивників влади тощо, а «культура розглядалася як дещо, що потрібно реабілітувати, вивчити та знову включити, з акцентом на африканських релігійних традиціях та практиках – а отже, і на духовності – як на центральному елементі» [Buchardt 2025a: 247], і зрештою в політичному представленні виявилось, що ідеї духу та дії є практично взаємозамінними, тож освіта на основі використання культури як традиційної релігійності мала успішно сформувати громадянина нової національної держави. Проте, вже 1963 року, коли Діа був ув'язнений, Сенгор у одній з ключових в даному контексті промов зазначив, що саме християнство та іслам (а не анімізм в значенні африканських цивілізаційних традицій), робили основний внесок для побудови соціалізму. Представлене дослідження є надзвичайно насиченим в аналізі політичного складника, проте дещо не вистачає емпіричного висвітлення реалізації декларованих в промовах ідей на рівні шкіл, наприклад. Цікавим та перспективним для подальших досліджень є ак-

цент наприкінці розділу на схожість соціалізму Сенегалу 1960-х роках з північноєвропейськими країнами, адже порівняння освітніх практик лишаються лише окресленими і потребують глибшого аналізу.

Завершує збірник розділ Ондreja Кащака, Естер Нойман і Зузани Данішкової «Маятник секуляризації та десекуляризації: націоналізм, державно-церковні відносини та релігійна освіта в Угорщині та Словаччині» [Kaščák, Neumann, & Danišková 2025: 261-286]. Узагальнюючи ґрунтовні розвідки авторів, можна зазначити, що події XIX – початку XX століть в Австро-Угорській імперії сформували особливу освітню політику щодо релігійних питань. Патріотичне виховання орієнтувалося на угорську культуру й мову, тоді як конфесійна освіта, часто єдина доступна мовою меншин, суперечила політиці асиміляції. З кінця XIX століття зростали антиасиміляційні настрої, а після 1920 року політична ідеологія дедалі виразніше спиралася на християнсько-національні засади, виключаючи євреїв і ліберальні сили. Міжвоєнний період був показовим у самотності шляху розвитку: угорська влада обрала «християнську освітню політику», що призвело до формування національної ідентичності, заснованої на політичному християнстві [Kaščák, Neumann & Danišková 2025: 267]. З 1948 року, коли при владі були комуністи, школи були націоналізовані, а основною ідеєю стало просування «соціалістичного патріотизму». Світоглядна освіта не стала окремим предметом, але на основі марксистсько-ленінської ідеології була наріжною складовою всього навчання з кінця 50-х років у Чехословаччині та кінця 60-х років в Угорщині. Після політичного демократичного транзиту основні дебати щодо зміни місця релігії в освітньому процесі точилися саме в Угорщині 90-х років, де виникло два протилежні табори ідеологів щодо цього питання. Загалом, як постає з тексту цієї частини розділу, ситуація з дебатами була дуже схожою з українськими реаліями того ж періоду. З початку 2000-х відбувся поворот до «Суспільствознавства» та «Філософії для дітей» з огляду на їх дебатність, відкритість та особистісну орієнтованість. Далі автори наводять приклади змін у програмах протягом наступного десятиліття. Десекуляризаційні зрушення в освітній політиці Угорщини, закріплені поправками до Конституції 2020 року, стали прикладом сакралізації політики в межах правопопулістського дискурсу, що використовує християнську риторику для легітимації влади. Схожий зсув у активну десекуляризацію спостерігався у 1990-і роки і у Словаччині, де релігійна освіта стала частиною державної шкільної програми (поряд з «Етикою»). Автори ретельно аналізують світоглядні аспекти «Релігії» та «Етики», їх переміщення у предметних галузях, смислові та методологічні акценти. Наприкінці дослідження автори узагальнюють, що секуляризація та десекуляризація – не бінарні процеси, а політичні проекти з багатьма агентами та логіками. Християнська ри-

торика використовується як інструмент націєтворення, не обов'язково маючи на меті релігійне відродження, і шкільна освіта у цьому сенсі стає полем боротьби між консервативними, націоналістичними та ліберальними спрямуваннями формування громадянськості [Kaščák, Neumann & Danišková 2025: 281]. Загалом дослідження є структурним, хоча й акцентує здебільшого на політичному обумовленні шкільних реформ, що не завжди відображає цілісну ситуацію, особливо щодо констатованої автономності/вибірковості у певних рішеннях та реакціях на місцях на них. Також потенціал для подальшого порівняння вбачається у висвітленні ролі церкви щодо реформування державної освіти, адже наразі констатовано її прерогативність у Словаччині та порівняну пасивність в Угорщині, що дозволить більш актуально осмислити їх прорахунки та здобутки для післявоєнного реформування освіти в Україні.

Таким чином, різnorodні на перший погляд розділи збірника об'єднує не лише тема освіти та секуляризаційних змін у ній, але й внутрішня логіка: від засад, сформованих французькою традицією, через різні спрямування реалізації до втілення у розмаїтих ідеологічних системах сьогодення та аж до десекулярності як освітньої тенденції останніх десятиліть. Таким чином, видання буде цікавим та дійсно збагатить фаховий рівень як істориків, філософів, педагогів, так і ширшого кола спеціалістів (політологів, мистецтвознавців тощо), які прагнуть побачити цілісну та у переважній більшості випадків – нетривіальну перспективу у царині взаємин між державою, освітою, релігією та громадянськістю.

References:

- Buchardt, M. (2025a). A Spiritual Socialist Education: "The Problem of Culture" in Senegalese Educational Republican State Crafting Beyond French Laïcité and Soviet-Style Atheism, 1950s–1960s. In M. Buchardt. (Ed.). *Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform* (pp. 237-260). Oldenbourg: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111337975-012>
- Buchardt, M. (2025b). Reforming Religion, State and Education in the Multiple Political Secularization Projects Within, Around and Beyond "Europe". New Impulses for Historical Research. In M. Buchardt (Ed.), *Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform* (pp. 1-18). Oldenbourg: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111337975-001>
- Dekker, J. (2025). From Sacral to Profane: The Visualization of Parental and Children's Emotions in Early Modern Europe. In M. Buchardt (Ed.), *Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform* (pp. 39-58). Oldenbourg: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111337975-003>
- Hellström, E. (2025). Reformed Christian Education as a Welfare State Tool for Fostering Democratic Citizens in Post-war Sweden, 1945–1969. In M. Buchardt (Ed.), *Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform* (pp. 215-236). Oldenbourg: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111337975-011>

- Kašćák, O., Neumann, E. & Danišková, Z. (2025). The Pendulum of Secularization and Desecularization: Nationalism, State-church Relations and Religious Education in Hungary and Slovakia. In M. Buchardt (Ed.), *Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform* (pp. 261-286). Oldenbourg: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111337975-013>
- Kyselov, O. (2025). Atheistic Education in the USSR. The Case of Soviet Ukraine. In M. Buchardt (Ed.), *Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform* (pp. 195-214). Oldenbourg: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111337975-010>
- Muratović, K. (2025). Taming Religion by Nation: Educational Nation-Building and the Shifting Role of Islam in the Light of Turkish Language Policies. In M. Buchardt (Ed.), *Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform* (pp. 149-170). Oldenbourg: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111337975-008>
- Polenghi, S. (2025). The Tension Between Religious and Secular Ethics in School Textbooks of the Italian Habsburg Dominions from Joseph II to Political Unification. In M. Buchardt (Ed.), *Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform* (pp. 85-104). Oldenbourg: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111337975-005>
- Raftery, D. & Delaney, C. (2025). Patronage, Politics and Pragmatics: The Changing Fate of the Convent School in Ireland. In M. Buchardt (Ed.), *Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform* (pp. 105-128). Oldenbourg: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111337975-006>
- Sabra, G. (2025). The American University of Beirut and Religion: From Pietism to Liberal Protestantism to Secularism. In M. Buchardt (Ed.), *Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform* (pp. 171-194). Oldenbourg: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111337975-009>
- Stark, R. (1999). Secularization, R.I.P. *Sociology of Religion*, 60(3), 249-73. <https://doi.org/10.2307/3711936>.
- Stieger, S. (2025). Replacing Priests with Doctors? The Medicalization of Education in Eighteenth-Century France and the Question of Secularization. In M. Buchardt (Ed.), *Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform* (pp. 19-38). Oldenbourg: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111337975-002>
- Tröhler, D. (2025). Secularization, the Education of the Heart, and the Modern Nation-State: The Case of Swiss Reformed Protestantism and its European Resonance. In M. Buchardt (Ed.), *Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform* (pp. 59-84). Oldenbourg: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111337975-004>
- Wright, S. (2025). A Secularizing Mission? Moral Instruction in English Schools, 1890s to 1918. In M. Buchardt (Ed.), *Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform* (pp. 129-148). Oldenbourg: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111337975-007>

Viktoriia Kryshmarel. A Mosaic of Secularization through the Lens of Education: A Review of "Educational Secularization within Europe and Beyond. The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform"

This review examines the interdisciplinary volume "Educational Secularization within Europe and Beyond: The Political Projects of Modernizing Religion through Education Reform" (edited by Mette Buchardt, 2025), which explores processes of educational secularization from historical and cultural standpoints. The contributions to the volume emphasize the political dimension of secularization, not merely as the institutional separation of religion from the state, but as a mechanism for shaping civic consciousness through the reconfiguration of educational frameworks. The volume spans a broad geographical scope – from Western Europe to the Middle East, Africa, and the post-Soviet space – and covers a wide temporal range, from the early modern period to the early twenty-first century. The studies engage with a variety of actors, including religious orders, state authorities, secularist movements, and pedagogical reformers, thereby capturing the multifaceted interplay between religious and secular influences in education. Particular attention is given to moral instruction, textbook content, didactic methods, and evolving frameworks of values and identity within national and ideological projects. Theoretically, the volume is grounded in a distinction between institutional and cultural secularization, foregrounding the ideological negotiations and compromises that emerge in specific historical contexts. Rather than presenting secularization as a linear or universal process, the contributions demonstrate its contingent, often contested character, oscillating between emancipatory aspirations and normative control. As such, the volume constitutes a significant contribution to contemporary debates on secularism, offering new perspectives and methodological tools for analyzing religion in educational settings amid shifting political and cultural paradigms.

Keywords: secularization, education, religion, moral education, modern state, national identity, religious policy, cultural secularity, interdisciplinary studies

Кришмарел, Вікторія, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України (Київ, Україна). Наукові інтереси: методологія, етика, історія, релігієзнавство, критичне мислення.

E-mail: krishmarel@ukr.net,

<https://orcid.org/0000-0002-9822-8331>

Kryshmarel, Viktoriia, PhD in Philosophy, Senior Researcher, Senior Research Fellow of the Department of Social Science Education, The Institute of Pedagogy of The National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv-city, Ukraine).

E-mail: krishmarel@ukr.net,

<https://orcid.org/0000-0002-9822-8331>